

LILIANA LEWANDOWSKA*

 <https://orcid.org/0000-0001-7664-1654>

POCZĄTKI PIETYZMU W GDAŃSKU
PRZEDMOWA SAMUELA SCHELWIGA
DO GRÜNDLICHES UND WOLGESETZTES BEDENCKEN,
VON DER PIETISTEREY (1693)

Abstract

The Origins of Pietism in Gdańsk:
Foreword by Samuel Schelwig
to *Gründliches und wolgesetztes Bedencken,*
Von der Pietisterey (1693)

The article presents an analysis of the foreword by Samuel Schelwig (1643–1715), pastor of the Holy Trinity Church and rector of the Academic Gymnasium in Gdańsk (Danzig), to the opinion issued by the theological faculty of the University of Leipzig on Pietism and its founder Philipp Jakob Spener (1635–1705). The opinion was published in 1693 under the title *Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey*. The author of the foreword made an assessment of the religious condition of the new movement and also pointed out that its supporters misunderstood the essence of piety, comparing them to medieval and early modern heretics. In this way, he anticipated the subsequent harsh criticism of Pietism and initiated a religious dispute on this issue that continued in Gdańsk from 1692/1693 to 1703. At the same time, he contributed to the dissemination of a debate on religious fanaticism and attempts to modernise pastoral activities of Lutheran preachers. The analysis of the source text is part of broader research into the history of the Pietistic movement in Gdańsk, which has incorporated research methods in the fields of philology and history, as well as biblical hermeneutics. This approach has made it possible to determine the origin of the conflict on Pietism in Gdańsk, to identify the related phenomena, events and key doctrinal issues, and to interpret and evaluate the theological value of the investigated polemic.

Keywords: Samuel Schelwig; Philipp Jakob Spener; Lutheranism; Pietism; religious orthodoxy; religious disputes; Gdańsk; early modern period

* Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu,
 Liliana.Lewandowska@bu.umk.pl

Nadesłany 24.05.2020; Nadesłany po poprawkach 2.12.2020; Zaakceptowany 10.12.2020

W 1675 r. Philipp Jakob Spener (1635–1705), późniejszy prepozyt i radca konsystorza przy kościele św. Mikołaja w Berlinie, zaproponował w swoim piśmie pt. *Pia desideria*¹ rozwiązania teologiczne i duszpasterskie, które miały na celu poprawę ogólnej sytuacji i obyczajowości ówczesnego Kościoła ewangelickiego, a także istotną ze względu na dobro wiernych odnowę procesu katechizacji. Teolog zwrócił uwagę nie tylko na niedostatki praktyki religijnej, lecz także na potrzebę zdecydowanej aktywizacji laikatu i dynamizacji życia chrześcijańskiego. Wspomniane pismo bardzo szybko stało się programem nowego ruchu pietystycznego, a Ph. J. Spener uznany został za jego „ojca”, „patriarchę”, który czuwał nad realizacją poszczególnych wytycznych. Środowiska ortodoksyjne dopiero z biegiem czasu odnotowały, jak wielkie zagrożenie dla ponad stuletniej tradycji pastoralnej oraz doktryny wiązało się z ich wprowadzeniem w życie, i podjęły działania zmierzające do wygaszenia prób przeprowadzenia kolejnej – po Marcinie Lutrze – reformy w Kościele ewangelickim. W ten sposób w całej siedemnastowiecznej Europie nauczanie Ph. J. Spenera stało się źródłem licznych sporów, które eskalowały wraz z końcem tego stulecia. Ich przejawem były nie tylko oficjalne debaty prowadzone przeważnie na wydziałach teologicznych ważniejszych uczelni niemieckich, lecz także teksty polemiczne, wymieniane między głównymi oponentami².

¹ Pismo opublikowano najpierw jako przedmowę do postylli Johanna Arndta (1555–1621), później w 1675 r. już jako odrębny tekst. Zob. Philipp J. SPENER, *Pia desideria oder herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirche*, Frankfurt/M. 1675. W 2014 r. nakładem wydawnictwa Augustana ukazało się jego polskojęzyczne uwspółcześnione wydanie w przekładzie Magorzaty Platajs z komentarzem i obszernym wprowadzeniem Janusza T. Maciuszki na temat sylwetki Ph. J. Spenera i jego roli dla omawianego ruchu kościelnego. Zob. Filip J. SPENER, *Pia desideria*, tł. Małgorzata PLATAJS, red. Janusz T. MACIUSZKO, Bielsko-Biała 2014. Szerzej na temat pietyzmu zob. np. Johannes WALLMANN, *Der Pietismus*, Göttingen 1990; *Geschichte des Pietismus*, Bd. 1–4, hrsg. v. Martin BRECHT [et al.], Göttingen 1993–2004.

² Fakultety teologiczne, np. w Lipsku czy Wittenberdze, były instancją potwierdzającą bądź negującą zgodność danej interpretacji teologicznej z doktryną Marcina Lutra, tj. z księgami symbolicznymi i pismami reformatora. Kwestie sporne dyskutowano na posiedzeniach, po których sporządzane były oficjalne (często także drukowane) opinie. Przykładem jest opisywany niżej tekst *Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey*, do którego przedmowę napisał gdański pastor luterański Samuel Schelwig. Posiedzenie odbyło się 23 III 1690 r. w Lipsku i dotyczyło właściwego rozumienia istoty i roli nowego ruchu pietystycznego. Zob. *Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey: Welches Zum Unterricht und Warnung, für die Christl. Gemeine, hier und an andern benachbarten Orten, Nebst Einer Vorrede / Dem öffentlichen Druck übergiebet / Und zu bedachtsamer Lesung und fleißiger Behertzigung, wolmeinend recommendiret, D. Samuel Schelwig, Des Athenäi in Dantzig Rector, der Gemeinde zur H. Dreyfaltigkeit Pastor, und S. S. Theol. Professor.*, Dantzig 1693 (dalej cyt. *Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey*). W odniesieniu do opisywanego sporu zob. także inne opinie: *Im Nahmen JESU! Derer Theologen zu Wittenberg Gnaden-Frieden- und Freuden-volles Gewissen, In dem Heiligen Geist, Aus rom. XIV. Über das, In der That, und Warheit, Unfreudige, und Unruhige, Aber den Schein, Titul, und blossen Nahmen nach, So genandte Freudige Gewissen*,

Także w Prusach Królewskich, zwłaszcza zaś w Gdańsku, pietyzm napotkał opór duchowieństwa luterańskiego, przywiązanego do tradycyjnej obrzędowości eklezjalnej. Na przestrzeni całego XVII stulecia taki sprzeciw wobec prób samodzielnego wyjaśniania kwestii doktrynalnych bez oparcia w autorytetach czy też starań o modernizację życia religijnego wynikał z obawy przed zbyt innowacyjnym podejściem do doktryny i praktyki wiary, a także przed

(Tit.) Hrn. Philippi Jacobi Speneri, der H: Schrift Doctoris, der Kirchen zu Berlin Praepositi, und Churfl. Brandenburgischen Consistorial-Raths, In seinen unnötigen, unbefugten, und unzeitigen Schweren-Gerichten, wider dieselbe bezeuget, Allen Christlichen, warheitliebenden, und Auffrichtigen Augspurgischen Confessions-Verwandten, wegen unbeschuldeter Ehren-Rettung, wolmeinend eröffnet. Lucae IX. v. 55. Wisset Ihr nicht, welches Geistes Kinder Ihr sey?, Wittenberg 1695; Im Namen JESU! Christ-Lutherische Vorstellung, In deutlichen Auffrichtigen Lehr-Sätzen, nach Gottes Wort, und den Symbolischen Kirchen-Büchern, sonderlich der Augspurgischen Confession, Und Unrichtigen Gegen-Sätzen, Aus (Tit.) Herrn D. Philippi Jacobi Speners, rc Schrifften, Zur Ehre des grossen Gottes, Erhaltung der Göttlichen Warheit, auch Beylage der Augspurgischen Confession, und der andern Symbolischen Bücher, Geistlicher Vereinbarung der auffrichtigen Theologen, Treuer Warnung der Rechtgläubigen Lutheraner, Christlicher Abmahnung der unberuffenen Irrgeister, auch Herrn D. Spenern selbst anlaß zu geben, sich von allen Verdacht bey der Lutherischen Kirchen zubefreyen, und zu Gottes Ehren, mit allen wolbewehrten Theologis, in Einigkeit des Geistes, der Lehre, und der Liebe, durch Göttlichen Beystand zuverharren, Aufgesetzt und publiciret, Von denen Theologis in Wittenberg, [s.l.] 1695. Philipp Christoph Zeise przytacza w swoim dziele pt. *Unverzagtes Gewissen, Für des Hn. D. Samuel Schelwigs in Dantzig so genandtem Unerschrockenem Gewissen (Für Hn. D. Philipp Jacob Spenern, rc.)* [...], Franckfurt–Leipzig 1696, dalsze orzeczenia wydziałów teologicznych na temat wybranych zagadnień teologii pietystycznej: posiedzenie w Lipsku i opinia z dnia 31 V 1689 r. (s. 37–40), posiedzenie w Rostocku i opinia z dnia 1 X 1689 r. (s. 41–45), posiedzenie w Jenie i opinia z dnia 5 X 1689 r. (s. 46–51), posiedzenie w Altdorfie niedaleko Norymbergi i opinia z dnia 28 X 1689 r. (s. 51–59). Dokumenty te były oficjalnym stanowiskiem Kościoła ewangelickiego. Ponadto polemici „wymieniali” między sobą traktaty, które nie zawsze miały charakter wyłącznie teologiczny, tj. uzasadniający poruszane aspekty interpretacji doktryny, lecz często były odpowiedzią na zarzuty i personalne ataki przeciwnika (w pismach tych nawiązywano m.in. do prywatnej korespondencji, ale i oficjalnych pism urzędowych czy anonimowych druków ulotnych – jest to ciekawe świadectwo toczących się wówczas konfliktów). W ramach gdańskich sporów pietystycznych (1692–1703), do których tu nawiązuję, ukazało się łącznie ok. 50 druków polemicznych. Omawiam je w swoich pracach: Liliana LEWANDOWSKA, *Zwischen der lutherischen Orthodoxie und dem Pietismus in Dantzig im Ausgang des 17. Jahrhunderts*, Documenta Pragensia, nr 33: 2014, s. 483–505; eadem, *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów pietystycznych 1692–1703*, Toruń 2020, s. 70–102. Odsyłam także do opracowań niemieckojęzycznych, np. przedruków tekstów źródłowych z aparatem krytycznym, które potwierdzają udział pietystów w sporach teologicznych z ortodoksją luterańską. Zob. np. Philipp J. SPENER, *Die Anfänge des Pietismus in seinen Briefen*, hrsg. v. Markus MATTHIAS, Leipzig 2016; *Pietismus. Eine Anthologie von Quellen des 17. und 18. Jahrhunderts*, hrsg. v. Veronika ALBRECHT-BIRKNER [et al.], Leipzig 2017. Wybrane teksty dotyczące teologii i recepcji pietyzmu zob. także w: *Geschichte des Pietismus*, Bd. 1: *Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, hrsg. v. Martin BRECHT, Göttingen 1993; por. L. LEWANDOWSKA, *Praktyczne chrześcijaństwo*, s. 35.

niebezpieczeństwem heterodoksji i ewentualnymi przypadkami apostazji³. Jednocześnie był rezultatem złożonej koegzystencji trzech najważniejszych denominacji chrześcijańskich (tj. luteranów, katolików i kalwinistów) oraz wypadkową wielokulturowości i wieloetniczności miasta nad Motławą⁴. Mimo że luteranie przez dziesięciolecia stanowili najliczniejszą grupę wyznaniową Gdańska, zasiadając także w Radzie Miasta, i cieszyli się względnie stabilną pozycją społeczną⁵, lokalny Kościół luteranski podlegał w XVII w. ciągłym przemianom organizacyjnym zarówno pod względem struktury, jak i doktryny. Teolodzy nieustannie aktualizowali głoszoną przez siebie naukę, dostosowując ją do bieżących wydarzeń i przypominając o obowiązku zachowania wierności wobec Konfesji Augsburskiej i katechizmu Marcina Lutra⁶. Dlatego nie dziwi, że „reinterpretacja wybranych prawd wiary, oparta na obcych wpływach dogmatycznych”⁷, w tym katolicyzmu czy kalwinizmu, stanowiła zagrożenie dla klasycznej teologii systematycznej, nauczanej z ksiąg symbolicznych

³ Pod koniec XVI i w całym XVII stuleciu Kościół gdański musiał zmierzyć się z licznymi próbami reinterpretacji doktryny Marcina Lutra. Błędy, np. Hermanna Rathmanna (1585–1628), powielane były aż do XVIII w. i groziły nie tylko rozłamem, lecz także usankcjonowaniem stanowisk heretyckich, na co luteranie ortodoksyjni nie mogli się zgodzić. Zob. m.in. Liliana LEWANDOWSKA, *Danzig inmitten konfessioneller Lehrstreitigkeiten im 17. Jahrhundert*, [in:] *Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*, hrsg. v. Heinrich ASSEL, Johann A. STEIGER, Axel E. WALTER, Berlin–Boston 2018, s. 511–521; Eduard SCHNAASE, *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs actenmässig dargestellt*, Danzig 1863, s. 237–354. Por. także Heinz NEUMEYER, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreußen in evangelischer Sicht*, Bd. 1–2, Leer 1971.

⁴ Por. L. LEWANDOWSKA, *Praktyczne chrześcijaństwo*, s. 51 nn. Zob. także szerzej Sławomir KOŚCIELAK, *Dzieje wyznaniowe Gdańska od XVI do początku XIX wieku*, [in:] *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. 1: *Eseje*, red. Edmund KIZIK, Sławomir KOŚCIELAK, Gdańsk 2017, s. 64–91; Edmund KIZIK, Sławomir KOŚCIELAK, *U źródeł reformacji w Europie i w Rzeczypospolitej*, [in:] *ibid.*, s. 16–39; Sławomir KOŚCIELAK, *Luteranie, katolicy, kalwiniści w Gdańsku. Bilans konfrontacji i koegzystencji w trzech pierwszych wiekach od wystąpienia Marcina Lutra*, *Gdański Rocznik Ewangelicki*, t. 11: 2017, s. 9–25; idem, *Od tez Marcina Lutra do kazań Jacoba Heggego. Kościół w Gdańsku w przededniu pierwszych wystąpień reformacyjnych*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 63: 2019, s. 63–90; Janusz MAŁEK, *Zarys dziejów Kościoła Luteranckiego w Prusach Książęcych (1525–1657), Prusach Brandenburskich (1657–1701) i (Prusach Wschodnich) Królestwa Polskiego (1701–1817)*, [in:] *Kościół luterancki na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. Jarosław KŁACZKOW, Toruń 2012, s. 151–186; *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, t. 1–2, red. Jarosław KŁACZKOW, Grzegorz JASIŃSKI, Piotr BIRECKI, Toruń 2017.

⁵ Por. Jan BASZANOWSKI, *Statystyka wyznań a zagadnienia etniczne Gdańska w XVII–XVIII wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 54: 1989, z. 1, s. 57–81; Edmund CIEŚLAK, *Obraz społeczeństwa gdańskiego i jego życia codziennego*, [in:] *Historia Gdańska*, t. 3, cz. 1: 1655–1793, red. Edmund CIEŚLAK, Gdańsk 1993, s. 250 nn.

⁶ Por. L. LEWANDOWSKA, *Praktyczne chrześcijaństwo*, s. 55.

⁷ *Ibid.*

i pism reformatora. Gdańsk stał się sceną ostrych konfliktów religijnych, począwszy od sporu wokół teologii Hermanna Rathmanna (1585–1628)⁸, któremu zarzucano błędy milenaryzmu i niewłaściwe rozumienie Pisma Świętego, przez nieporozumienia na tle personalnym, w które zamieszani byli Enoch Hützing (1600–1678)⁹ czy Aegidius Strauch (1632–1682)¹⁰, aż po sprzyjającego wpływom mistycznym Martina Staiusa (1589–1655)¹¹ albo oskarżonych o propagowanie kalikstynizmu i synkretyzmu Johanna Conrada Fulicanusa (?–1655), Georga Schäfera (1610–1664) i Heinricha Nicolaiego (1605–1660)¹². Przywołane doświadczenia nieustannej walki o czystość doktryny w rozumiały sposób zdeterminowały życie chrześcijan gdańskich u progu nowego XVIII stulecia, stale podsycając nieufność teologów ortodoksyjnych do nowej myśli reformacyjnej. Pietyzm Philippa Jakoba Spenera, postulujący wprowadzenie innowacyjnych modeli duszpasterskich i katechetycznych, niweczył ich dotychczasowe działania i podważał autorytet w ramach wykładu nauki wiary, prowadząc również do rozkładu życia społecznego gminy luterańskiej.

Na przełomie XVII i XVIII stulecia w spory pietystyczne, które poniekąd zamykają ten burzliwy okres dziejów wyznaniowych Gdańska¹³, zaangażowani byli przede wszystkim dr Samuel Schelwig (1643–1715), ortodoksyjny pastor kościoła Świętej Trójcy i rektor Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, oraz Constantin Schütz (1646–1712), pastor kościoła Wniebowzięcia NMP, wice-senior Ministerium Duchownego w Gdańsku oraz zwolennik Philippa Jakoba Spenera¹⁴. Za symboliczny początek tych wydarzeń należy uznać rok 1693,

⁸ Zob. E. SCHNAASE, op.cit., s. 238–262.

⁹ Zob. Agnieszka WITCZAK, *Enoch Hützing – Gdańsk preacher*, Universitas Gedanensis, R. 25: 2013, t. 45, s. 135–154.

¹⁰ Zob. Claudia DRESE, „... Was für ein Blutbad wäre nicht zu sorgen?“ *Zu den Streitigkeiten in Danzig 1674/1675 oder: Ägidius Strauch, ein in Wittenberg geprägter Lutheraner*, Zapiski Historyczne, t. 75: 2010, z. 4, s. 33–49; Udo STRÄTER, *Przez Gdańsk do Wittenbergi. Abraham Calov (1612–1686) jako teolog luterańskiej ortodoksji*, Zapiski Historyczne, t. 73: 2008, z. 1, s. 37–58.

¹¹ Zob. Eckhard DÜKER, *Freudenchristentum. Der Erbauungsschriftsteller Stephan Praetorius*, Göttingen 2003, s. 225–236 (zwłaszcza s. 234–236).

¹² Por. L. LEWANDOWSKA, *Praktyczne chrześcijaństwo*, s. 55–59. Zob. *Das „Zwischenmanuskript“ zum altpreußischen evangelischen Pfarrerbuch*, Bd. 2: Daase – Gyzicki, Hamburg 2013, s. 540; *Das „Zwischenmanuskript“ zum altpreußischen evangelischen Pfarrerbuch*, Bd. 6: Saalfeld bis Szypulowski, Hamburg 2014, s. 1562; E. SCHNAASE, op.cit., s. 293–294.

¹³ Por. L. LEWANDOWSKA, *Praktyczne chrześcijaństwo*, s. 240–251; E. SCHNAASE, op.cit., s. 237–419 (tu omówienie pozostałych sporów religijnych, w które uwikłani byli teolodzy gdańscy).

¹⁴ Zob. L. LEWANDOWSKA, *Danzig inmitten konfessioneller Lehrstreitigkeiten*, s. 511–521; eadem, *Dr. Samuel Schelwigs „Itinerarium Antipietisticum“ von 1695, [in:] Reisen, Wahrnehmen, Kommunizieren im deutsch-polnischen Kontext in der Frühen Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Prof. Dr. Włodzimierz Zientara*, hrsg. v. Joanna KODZIK, Anna MIKOŁAJEWSKA, Bremen 2019, s. 99–118; eadem, *Kampf gegen den pietistischen „Schwarm-Teuffel“*. *Zu Samuel Schelwigs*

w którym S. Schelwig wydał i opatrzył własną przedmową (*Vorrede*) opinię lipskiego wydziału teologicznego na temat pietyzmu, datowaną na dzień 20 II 1692 r. i zatytułowaną *Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey*¹⁵. Ukazała się ona w gdańskim wydawnictwie Davida Friedricha Rhetego (1655–1694)¹⁶.

Samuel Schelwig urodził się 8 marca 1643 r. w wielkopolskim Lesznie, zmarł 18 stycznia 1715 r. w Gdańsku i pochowany został w kościele Świętej Trójcy. Po odebraniu wstępnej edukacji w Głogowie, Lesznie i Wrocławiu immatrykulował się na uniwersytecie w Wittenberdze, gdzie podjął studia filozoficzne. Tam zetknął się z autorytetami w dziedzinie teologii ortodoksyjnej: wspomnianym Aegidiusem Strauchem, Abrahamem Calovem (1612–1686), Johannesem Meisnerem (1615–1681), Johannesem Andreasem Quenstedtem (1617–1688) i Johannem Deutschmannem (1625–1706)¹⁷. W 1668 r. objął stanowisko konrektora w Gimnazjum Akademickim w Toruniu, a kilka lat później – już w Gdańsku – profesora filozofii, teologii i bibliotekarza Rady Miejskiej. Od 1685 r. pełnił funkcję rektora Gdańskiego Gimnazjum Akademickiego. Równolegle rozwijała się jego kariera kościelna. W 1681 r. objął stanowisko kaznodziei w kościele św. Katarzyny, a w 1685 r. pastora w kościele Świętej Trójcy w Gdańsku. W 1670 r. poślubił Reginę Hollfeldin, z którą miał dziesięcioro dzieci, a dwa lata po jej śmierci, w 1686 r., Adelgundę Schröder, z którą doczekał się dwoje potomstwa. Prowadził polemikę m.in. z pietystami, w tym Philippem Jakobem Spenerem, Philippem Christophem Zeisem (1661–1737) oraz gdańszczanami: Constantinem Schützem i Ernestem Langetem (1650–1727)¹⁸.

Streitschriften aus dem Danzig des 17. und 18. Jahrhunderts, Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 22: 2015, s. 175–187; eadem, *Praktyczne chrześcijaństwo*, passim; Liliana GÓRSKA, *Samuel Schelwig als Gegner pietistischer Tendenzen im Danzig des 17. und 18. Jahrhunderts*, Westpreußen-Jahrbuch, Jg. 64: 2014, s. 57–66.

¹⁵ *Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey*.

¹⁶ Zob. Josef BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden 1982, s. 79; Christoph RESKE, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*, Wiesbaden 2007, s. 148.

¹⁷ Por. L. LEWANDOWSKA, *Praktyczne chrześcijaństwo*, s. 65–67.

¹⁸ Por. własnoręczny zyciorys Samuela Schelwiga w: Joachim WEICKHMANN, *Eines recht-schaffenen Theologi Gnug, und Alles, ward zu Christ-schuldigem Andencken des Hochwürdigem, in Gott Andächtigen, und Hochgelahrten Hn. Samuel Schelwigs, Der Heil. Theologie weitberühmten Doctoris, und hochverdienten Pastoris an der Kirchen zur H. Dreyfaltigkeit, auch Professori und Rectoris des Gymnasii in Dantzic, Als derselbe am achtzehnden Tage Januarii, Anno 1715. in seinem Erlöser, JESu Christo, sanfft und seelig eingeschlaffen, und der entseelte Körper, den 7. Februarii, zu seiner Ruhe-Stätte, mit ansehnlichem Gefolge, gebracht wurde, Aus seinem selbst-erwählten Leichen-Text, Johannis XII.26 [...]*, Danzig 1715, s. 27–40; Lech MOKRZECKI, *Samuel Schelwig*, [in:] *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/samuel>

W przytoczonym orzeczeniu teolodzy niemieccy, a wśród nich jego sygnatariusze: Johann Benedict Carpzov (1639–1699), Georg Möbius (1616–1697), Georg Lehmann (1616–1699) oraz Valentin Alberti (1635–1697), zestawili pobożność pietystyczną z tradycją dydaktyczną Kościoła luterńskiego i przywołując nauczanie synodalne z pierwszych stuleci po Chrystusie, wskazali na doniosłe znaczenie oficjalnego wykładu prawd wiary (w duchu M. Lutra i w zgodzie z księgami symbolicznymi) oraz konwencjonalnej formacji chrześcijańskiej, do której należały zwyczajne przepowiadanie kościelne kaznodziejów oraz opieka duchowa „ojców rodziny” (niem. „Hausvater”)¹⁹. Nowy typ pobożności, jaką przykładowo miały reprezentować wprowadzone przez Ph. J. Spenera konwentykle biblijne, tzw. *Collegia pietatis*, przyznające laikom większą samodzielność w zakresie interpretacji Pisma Świętego, został zakwestionowany na korzyść publicznych zgromadzeń kościelnych o dotychczasowym kształcie i charakterze²⁰. W piśmie sformułowano w sumie kilkanaście zarzutów wobec ruchu, które dotyczyły propagowania m.in. nauk chiliastycznych, libertynizmu czy mistycyzmu, a także poszczególnych błędów doktrynalnych.

-schelwig [dostęp z 10 XI 2020 r.]; idem, *Schelwig (Schelguig), Samuel*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, t. 35, Warszawa–Kraków 1994, s. 453–455; Liliana GÓRSKA, *Theatrum atrocissimorum factorum. Religiöse Pestbewältigung in Danzig 1709*, Tönning 2010, s. 153 n.; Liliana LEWANDOWSKA, *Samuel Schelwig (1643–1715). Dem (un)bekanntem Danziger zum dreihundertsten Todestag*, Toruń 2015; eadem, *Praktyczne chrześcijaństwo*, s. 65–70.

¹⁹ Na ten temat zob. przykładowo Joel F. HARRINGTON, *Hausvater and Landesvater: Paternalism and Marriage Reform in Sixteenth-Century Germany*, *Central European History*, vol. 25: 1992, no. 1, s. 52–75; Ulrich HERRMANN, *Familie, Kindheit, Jugend*, [in:] *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, Bd. 2: 18. Jahrhundert. Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands, hrsg. v. Notker HAMMERSTEIN, Ulrich HERRMANN, München 2005, s. 69–96; L. GÓRSKA, *Theatrum atrocissimorum factorum*, s. 133–136.

²⁰ Powołano się przy tym na zalecenia soboru w Paflagonii z roku 324: „Si quis extra Ecclesiam seorsim coventus celebrat, & despiciens Ecclesiam, ea quae sunt Ecclesiae, agere voluerit, non conveniente Presbytero, iuxta decretum Episcopi, anathema sit”, tj. „So iemand ausser der öffentlichen Kirchen-Versammlung, besondere Zusammenkünffte anstellet, und indem er die Kirchen verachtet, was der Kirchen zustehet, ohne einen Priester, der auf Verordnung des Bischoffs zugegen wäre, fürzunehmen sich unterstehet, der sey verbannet. // Daß man keine Zusammenkünffte, ausser den öffentlichen Kirchen-Versammlungen, halten sollte”; *Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietistery*, s. 7. Por. *Corpus Corporum. Repositorium operum Latinorum apud universitatem Turicensem*, <http://www.mlaf.uzh.ch/MLS/> [dostęp z 20 V 2020 r.], gdzie znajduje się inny wariant tejże instrukcji: „Si quis extra Ecclesiam seorsum conventus celebrat, et despiciens Ecclesiam, ea quae sunt Ecclesiae voluerit usurpare, non conveniente presbytero, iuxta decretum episcopi, anathema sit”. Zob. także Liliana LEWANDOWSKA, *Odezwa berlińskiego teologa Philippa Jakoba Spenera do pastora Bartholomäusa Krasselta z roku 1733 dotycząca roli Pisma Świętego*, [in:] *Schriflichkeit. Beschreibung und Interpretation von Quellen. Festschrift zum 70. Geburtstag von Professor Janusz Tandeci*, hrsg. v. Renata SKOWROŃSKA, Krzysztof KOPÍŃSKI, Helmut FLACHENECKER, Toruń 2020, s. 205–219.

Opublikowanie wspomnianej opinii było na pewno istotne z perspektywy upowszechnienia się na forum ogólnoeuropejskim debaty o fanatycznym, „sekciarskim”²¹ charakterze pietyzmu. Jej dopełnieniem stało się wkrótce także pismo J. B. Carpzova pt. *Außführliche Beschreibung Des Unfugs*²² (1693), w którym szczegółowo opisał on incydenty wokół nowego ruchu w wielu miastach niemieckich i dokonał syntezy nauki Ph. J. Spenera w formie *systema theologiae pietistica*. Były to pierwsze dzieła o charakterze polemicznym, które w sposób formalny piętnowały próby przeprowadzenia reformy ewangelicyzmu na podstawie nowatorskich, wręcz rewolucyjnych rozwiązań duszpasterskich.

Oba druki odegrały rolę katalizatora dla ruchu pietystycznego również w Gdańsku, stymulując proces ujawniania się jego przedstawicieli (zapewne dotąd anonimowych) i wywołując publiczną dyskusję na temat granic prawowierności głoszonych przez nich poglądów. Można przypuszczać, że taki był właśnie zamysł autora przedmowy do *Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey*, który dostrzegłszy ryzyko spopularyzowania w mieście pewnych form heterodoksji luterkańskiej, zabrał stanowczy, ale i krytyczny głos w sprawie „sekt fanatyków”²³. Działalność apologetyczna zapewniła mu w konsekwencji zaszczytne miejsce wśród niemieckich teologów ortodoksyjnych i obrońców czystej nauki M. Lutera, do których zaliczali się w tym czasie m.in. Johann Friedrich Mayer (1650–1712) z Hamburga, August Pfeiffer (1640–1698) z Lubeki czy Johann Georg Neumann (1661–1709) z Wittenbergi. Konstatacja ta pozwala przyjąć założenie, że pod koniec XVII w. Gdańsk był jednym z ważniejszych ośrodków antypietystycznych w Europie. Wspomniany spór zakończył się dopiero po ok. 10 latach, w 1703 r., administracyjną decyzją Rady Miasta o zaniechaniu dalszego publikowania pism polemicznych²⁴.

W analizowanym tutaj, niezbyt obszernym tekście przedmowy S. Schelwig nawiązał do krytycznych ustaleń teologów lipskich, a także do trudnych

²¹ Stąd ironiczny, urągliwy termin „Pietisterey” w tytule dzieła.

²² Johann B. CARPZOV, *Außführliche Beschreibung Des Unfugs, Welchen Die Pietisten zu Halberstadt im Monat Decembri 1692. umb die heilige Weyhnachts-Zeit gestiftet. Dabey zugleich von dem Pietistischen Wesen in gemein etwas gründlicher gehandelt wird*, [s.l.] 1693.

²³ Taki stan rzeczy potwierdzałyby szczegółowa analiza materiału źródłowego, gdyż jeszcze w tym samym roku ukazało się przykładowo związane pismo-riposta gdańskiego pastora-pietysty; zob. Constantin SCHÜTZ, *Christliche Erinnerung An die Evangelische Lutherische Gemeinde in Dantzic, Wider einen ausländischen Verläumbder, Aus freudiger Bezeugung Eines guten Gewissens, Der Warheit zur steuer, Gestellet von Constantino Schützen, Pastore an der Ober-Pfarr-Kirchen*, Dantzic 1693. W odpowiedzi na dotychczasowe inkryminacje autor tego dzieła podjął się apologii głoszonej przez siebie nauki i światopoglądu. W odniesieniu do terminu „sekt” warto zwrócić uwagę na publikacje S. Schelwiga z lat 1696–1697; zob. Samuel SCHELWIG, *Die Sectirische Pietisterey [...]*, Bd. 1, [s.l.] 1696; idem, *Die Sectirische Pietisterey [...]*, Bd. 2, Hamburg 1697; idem, *Die Sectirische Pietisterey [...]*, Bd. 3, Dantzic 1696–1697.

²⁴ Szczegółowa relacja na ten temat zob. E. SCHNAASE, op.cit., s. 347–353.

doświadczeń Kościoła czasów apostołskich i późniejszych, zwłaszcza okresu wzmożonej działalności ugrupowań heretyckich w średniowieczu i wczesnej nowożytności (np. gnostyków, katarów, anabaptystów, synkretystów itp.), z których każda uznawała siebie za strażnika prawowierności. Następnie z satysfakcją obnażył hipokryzję pietystów, których interpretacja prawd wiary wykazywać miała niespójność przedmiotową z klasyczną doktryną ewangelicką. Uważali oni siebie za propagatorów „prawdziwego chrześcijaństwa”, lecz ich konstytucja duchowa temu przeczyła. Zdaniem gdańskiego pastora bycie chrześcijaninem musiało łączyć w sobie przede wszystkim dwa elementy: prawdziwą wiarę i święte, pobożne życie. Pietyści, prowadząc jedynie pozornie uświęconą egzystencję i będąc skoncentrowanymi na jałowych praktykach religijnych, nie zrozumieli istoty autentycznej *pietas*, która winna wypływać z przynależności do Kościoła ewangelickiego i z wiary w Boga zgodnej z tradycyjnym nauczaniem M. Lutra²⁵. Zastosowana tu dychotomia „Deus – Deaster” („Gott – Abgott”) oraz „Pius – Pietista” („wahrhaftig Gottesfürchtiger – Affe in der Gottesfurcht”), ukazująca dysproporcje między chrześcijaninem prawdziwie bogobojnym a człowiekiem jedynie wyuczonym do zautomatyzowanego wypełniania dobrych uczynków „z ciała” (por. Ga 5,19–20), wkrótce stała się popularnym paradygmatem wielu ówczesnych debat o pietyzmie²⁶. W ten sposób zignorowano jednak jego fundament, jakim była rezygnacja z opartego na scholastyce wykładu prawd wiary i odwołanie się do potrzeby nawiązywania indywidualnej relacji miłości z Bogiem i bliźnim. Tak prowadzona polemika usankcjonowała raczej kontrastowe przeciwstawienie prawowierności i herezji (ew. heterodoksji) w życiu chrześcijańskim i wyznaczyła kierunek późniejszym dysputom z innowiercami i apostatami w nowożytnym protestantyzmie („myślenie zero-jedynkowe”).

Podobne przekonania żywił S. Schelwig, który w swojej przedmowie wyraził głęboką troskę nie tylko o dobro całego Kościoła luterńskiego, lecz także o kondycję gminy gdańskiej i jej wierność ponad stuletniej tradycji eklezjalnej. Wielokrotne przestrogi przed przyjmowaniem obcych nauk, jakich udzielał on z ambony, miały tym razem w formie pisemnej wraz z przedrukiem opinii

²⁵ Jako że termin „pietista” pochodzi z języka łacińskiego od „pius” (pol. „pobożny”), ci, którzy określali się tym mianem, lecz zgodnie z obserwacjami m.in. S. Schelwiga czy innych teologów ortodoksyjnych prowadzili niemoralne życie według uczynków „z ciała” i odznaczałi się gorszącym brakiem obyczajowych skrupułów, powinni posługiwać się raczej nazwą „Impietist”, tj. „niepietysta”. Por. *Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey*, [brak paginacji].

²⁶ Zob. nieporozumienia wokół pisma Johanna Georga Abichta (1672–1740), teologa luterńskiego, od 1717 r. rektora Gimnazjum Akademickiego i pastora kościoła Świętej Trójcy w Gdańsku, w którym porównywał terminy „Frömmigkeit” i „Pietismus”. Wydarzenia te opisał E. SCHNAASE, op.cit., s. 84–86; L. LEWANDOWSKA, *Praktyczne chrześcijaństwo*, s. 242–244.

wydziału teologicznego w Lipsku służyć wiernym i być dla nich probierzem, by zrezygnowali z pokusy przyłączenia się do ruchu, uważnie zbadali jego anatomię oraz ustalili korzyści i szkody, jakie będą z niego płynąć dla ich rozwoju duchowego. Herezje ubrane w piękne słowa i przykryte płaszczem wierności prawdzie i Bogu były według niego jednym z istotniejszych zagrożeń dla wiary Kościoła.

Analiza przedmowy do opinii *Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey* wskazuje na jeszcze niewielki stopień zaangażowania Samuela Schelwiga w konfrontację z pietyzmem. Kryterium takiej oceny nie stanowi jednak ogólny, oskarżycielski wydźwięk tekstu, lecz raczej dobór poruszanych w nim zagadnień, które co najwyżej antycypują zagrożenia etyczne ze strony nowego ruchu. Główną linią ataku jest paralela z grupami innowierczymi chrześcijańskiego antyku, średniowiecza i wczesnej nowożytności, co oznacza, że w tym czasie przedmiotem jego zainteresowania nie była jeszcze sama teologia ewangelicka. W późniejszych drukach S. Schelwiga, przykładowo w trzypomowej *Die Sectirische Pietisterey*²⁷, dominuje już refleksja teologiczna, zastępująca pierwotny dyskurs o pietystycznej *praxis devotionis*. Przedmowa potwierdza zatem, że właśnie w ten sposób musiały rozpocząć się gdańskie nieporozumienia z pietyzmem i dopiero kolejne dzieła teologów ortodoksyjnych, jak choćby wspomnianego S. Schelwiga czy pastora kościoła św. Katarzyny Friedricha Christiana Büchera, reagowały na wybrane wątpliwości doktrynalne, dostrzegane w nauce Ph. J. Spenera. Sam Schelwig był jednym z jego poważniejszych oponentów, teologiem obdarzonym dużą erudycją i przenikliwością, cieszącym się powszechnym uznaniem, a mimo to w ujęciu siedemnasto- i osiemnastowiecznej historiografii obarczonym niezbyt chlubną odpowiedzialnością za niegodziwe i nieprofesjonalne prowadzenie sporów²⁸.

²⁷ S. SCHELWIG, *Die Sectirische Pietisterey* [...], Bd. 1–3, passim.

²⁸ Por. ogólny wydźwięk i szczegółowe odniesienia do działań S. Schelwiga w: *Die Durch einen Brief entdeckte Neue Schwärmer-Ligue wider Herr D. Spenern*, Jehna 1695, [brak paginacji]; Samuel SCHWERTMANN, *Kurtzer Bericht von der gemachten Schelwigischen Sectirerey so bisshero durch seine Scarteken ausgebreitet, zu Papier gebracht von Samuel Schwerdtmannen Pomerano*, [s.l.] 1698, [brak paginacji] („Es hat bishero viele seine und verständige Leute Wunder genommen warum der Dantziger Schul Rector, Herr D. Schelwig in etlichen Jahren so sehr sich bemühet, eine neue so genannte Pietistische Secte zu machen, gleich als wäre er zum Inquisitore Generali oder Ketzzer-Macher bestellt worden. [...] Erstliche, die dieser Sachen unkundig, haben gemeinet, es geschehe aus wahrem und vernünftigen Eyffer für die Religion, andere aber, die des Mannes Humeur besser kennen und wissen, haben mit Dessen unruhiger Gemüths-Schwachheit Mitleiden, zumahl da Er bey Hindansetzung aller Schain für der Erbarb Christen-Welt sich nicht allein an seinen Nechsten, sondern auch an Gott so gröblich und unverantwortlich versündigt“); Philipp Ch. ZEISE, *Unverzagten Gewissens Trost, Wider die neue unbefugter Weise Ihme angethane boßhafftige Lästerung von Herrn Doct. Samuel Schelwig, Rect. und Past. zu Dantzig, rc. Welcher Unfug abermahls hiemit der Gebühr nach abgefertiget wird Matth. V. vers. 11. 12. Selig sey ihr, wenn euch die Menschen um meinert willen schmähen und verfolgen, und reden*

ANEKS

Tekst został wydany według zasad zawartych w *Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte vom Arbeitskreis „Editionsprobleme der Frühen Neuzeit“*²⁹. Zrezygnowano z numeracji stron z uwagi na brak paginacji/foliacji przedmowy w oryginale. Zmodernizowano interpunkcję. Ukośniki zastąpiono przecinkami wszędzie tam, gdzie ze względów gramatycznych zabieg taki uznany został za właściwy. Ujednociono zapis terminów takich jak *Gott*, *Jesus*, *Christus*, *Herr* (w różnej fleksji), w przypadku których w tekście oryginalnym majuskułą wyróżnione zostały drugie lub wszystkie litery („GOTT”, „GOTT”). Cytaty w języku łacińskim, w oryginale wyróżnione za pomocą kroju pisma łacińskiego, oraz cytaty w języku niemieckim w edycji odnotowane zostały za pomocą polskiego cudzysłowu apostrofowego („”).

Vorrede

Przedmowa Samuela Schelwiga (1643–1715) do opinii wydziału teologicznego w Lipsku na temat pietyzmu.

Uw.: Egzemplarze starodruku mają dwie wersje kart tytułowych (różnice w skrótownym określeniu sprawcy: wariant 1: Auff Gnädigsten Befehl Seiner Chur-

*allerley Ubels wider euch, so sie daran liegen. Seyd frölich und getrist, es wird euch im Himmel wol belohnet werden. Denn also haben sie verfolget die Propheten, die vor euch gewesen sind. Ebr. XIII. vers. 18. Unser Trost ist der, daß wir ein gut Gewissen haben, und fleißigen uns guten Wandel zu führen, bey allen, Franckfurt–Leipzig 1696, s. 21 („So habe denn nun verhoffentlich den Ungrund der falschen Beschuldigungen Herrn D. Schelwigen wider mich, mit sattsamen kräftigen Gegen-Grund, vermittelt Göttlicher Gnaden-Verleihung, klärlich entdecket, womit denn seine mir angedichtete Schwärmerey, so er auf solch fundament gesetzt hat, von selbst mit zu Boden fället. Gott aber rühre sein Hertz, und eröffne seine Augen, daß er die Schwere seiner Sünden, da er mich so gantz ohne Grund, unbethöret, unüberzeuget, ohne die geringste ihm iemahlen gegebene Ursache, bloß aus giftiger Widersacheranstifften, dermassen hart zu zweyen mahlen angegriffen”); *Offenbahrer Beweis daß Herr D. Samuel Schelwig, In seiner schrift-hässigen Verkehrung der Augspurgischen Confession und der Apologia nichts wieder Herrn D. Philipp Jacob Spenern vorgebracht, Welches nicht schon vorlängst von diesem wäre gründlich beantwortet und also die Warheit und Unschuld gerettet worden, Vor Augen geleyet von einem Liebhaber der Warheit und des Friedens, Frankfurt am Mayn–Leipzig 1704.**

²⁹ https://www.heimatforschung-regensburg.de/280/1/E-Forum_AHF-Empfehlungen.pdf [dostęp z 15 XII 2020 r.]. Arbeitskreis podjął się tu ujednoczenia instrukcji wydawniczej opublikowanej w: Johannes SCHULTZE, *Richtlinien für die äußere Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutschen Geschichte*, [in:] *Richtlinien für die Edition landesgeschichtlicher Quellen*, hrsg. v. Walter HEINEMEYER, Marburg–Köln 1978, s. 25–36. Zob. też instrukcję z 1962 r. w: idem, *Richtlinien für die äußere Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutschen Geschichte*, *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, Bd. 98: 1962, s. 1–11, https://periodika.digitale-sammlungen.de//bdlg/Blatt_bsb00000301,00012.html [dostęp z 15 XII 2020 r.].

Fürstl. Durchlaucht. zu Sachsen; *wariant 2: Auff Gnädigsten Befehl Seiner Churfürstl. Durchl. zu Sachsen*). *Treść przedmowy identyczna. W tekście głównym (tj. opinii wydziału teologicznego) nieznaczne różnice między grupą egzemplarzy znajdujących się w zbiorach w Warszawie, Berlinie, Monachium, Hamburgu, Erfurcie, Wolfenbüttel i Dreźnie a egzemplarzem przechowywanym w Rostocku (różnice w układzie i rozmiarze czcionki drukarskiej na wybranych kartach, co spowodowało przesunięcia sylab, ew. całych wyrazów między stronami lub łączenie słów w j. łacińskim, np. quaesunt / quae sunt)*. Egzemplarz rostocki nie notuje autorów opinii na końcu.

Wariant 1: *Der Hochwürdigen Theologischen Facultät In der Rechtgläubigen Universität Leipzig Auff Gnädigsten Befehl Seiner Chur-Fürstl. Durchlaucht. zu Sachsen, Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey: Welches Zum Unterricht und Warnung, für die Christl. Gemeine, hier und an andern benachbarten Orten, Nebst Einer Vorrede, Dem öffentlichen Druck übergiebet, Und zu bedachtsamer Lesung und fleißiger Behertzigung, wolmeinend recommendiret, D. Samuel Schelwig, Des Athenäi in Dantzig Rector, der Gemeinde zur H. Dreyfaltigkeit Pastor, und S. S. Theol. Professor., Dantzig 1693.*
Format 4°, [6] k., 27 s.

A. Oryg.: Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. SD XVII.3.7350 adl., mf. B5919³⁰.

B. Według danych zawartych w „Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts“³¹ (dalej cyt. VD17) 12:113287S (strony końcowe z egzemplarza monachijskiego):

Oryg.: München, Bayerische Staatsbibliothek, sygn. 4 Polem. 2775 m.

Oryg.: Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, sygn. 3 an: Dm 8006.

Oryg.: Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, sygn. Scrin A/1774, 53 (w klocku).

Oryg.: Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt, sygn. Theol 4° 00717–718 (37).

Oryg.: Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, sygn. Xb 8527.

Oryg.: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sygn. 3.A.10199, angeb. 54.

³⁰ Z informacji pozyskanych z Biblioteki Narodowej w Warszawie wynika, że Centralny Katalog Poloników XVII–XVIII w., zawierający informacje o lokalizacji starodruków w polskich bibliotekach, nie notuje tego tytułu.

³¹ <http://www.vd17.de> [dostęp z 15 XII 2020 r.].

Uw.: Kopie cyfrowe (domena publiczna): egzemplarz pochodzący ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie: <https://polona.pl/item/der-hochwuerdigen-theologischen-facultat-jn-der-rechtglaubigen-universitat-leipzig-an,NzUyOTUxNzU/1/#info:metadata> [dostęp z 13 XI 2020 r.]; egzemplarz monachijski: <http://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb10690341-2> [dostęp z 13 XI 2020 r.].

Wariant 2: *Der Hochwürdigen Theologischen Facultät In der Rechtgläubigen Universität Leipzig Auff Gnädigsten Befehl Seiner Churfürstl. Durchl. zu Sachsen, Gründliches und wolgesetztes Bedencken, Von der Pietisterey: Welches Zum Unterricht und Warnung, für die Christl. Gemeine, hier und an andern benachbarten Orten, Nebst Einer Vorrede, Dem öffentlichen Druck übergiebet, Und zu bedachtsamer Lesung und fleißiger Behertzigung, wolmeinend recommendiret, D. Samuel Schelwig, Des Athenäi in Dantzig Rector, der Gemeinde zur H. Dreyfaltigkeit Pastor, und S. S. Theol. Professor., Dantzig 1693.*

Format 4°, [6] k., 27 s.

Według danych zawartych w VD17 28:724614R:

Oryg.: Universitätsbibliothek Rostock, sygn. Fg-1077.11.

Uw.: Kopia cyfrowa (domena publiczna): egzemplarz pochodzący ze zbiorów Uniwersytetu w Rostocku: <http://purl.uni-rostock.de/rosdok/ppn746591551> [dostęp z 13 XI 2020 r.].

Uw.: Późniejsze wydanie tego druku (VD17 3:003326V): *Der Theologischen Facultät zu Leipzig Sonderliches Bedencken Vom Pietismo, Welches Sie Anno 1692. abgefasset, Darinn Desselben Irrthümer in einer angenehmen Kürtze zusammen gezogen, Und Deutlich eröffnet sind, [s.l.] 1699.*

Format 4°, [12] k.

Oryg.: Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, sygn. Dm 8335; proveniencja: G.W. [Görtz-Wrisberg auf Wrisberg-Holzen] 12704, strony końcowe z egzemplarza halleńskiego.

Oryg.: Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, sygn. AB 22 18/h, 5 (9).

Gnade, Friede und Warheit von Jesu Christo, der die Warheit selber ist!

Geneigter und höchlich geliebter Leser, daß ein iedweder Mensch, und fürnehmlich, die den unschätzbahren Beruff zur Seligkeit angenommen haben und durch den Heil. Geist darinnen stehen, seinem Gott aus allen Kräfften zu dienen schuldig sey, wird hoffentlich niemand in Zweifel ziehen. Nur ist zu beklagen, daß einige ihm anders, denn nach seinem im Worte offenbahr-

ten Willen zu dienen sich angelegen seyn lassen: welche unterweilen für den Augen der Welt ein mehres thun, als die wahren Christen zu thun scheinen; lassen es aber für Gott, der das Hertze ansiehet, und darin nicht so wol nach der Beschaffenheit, die es hat, als die es haben solte, urtheilet, gemeinlich am besten ermangeln. Der Herr erfordert von denen, so ihm dienen wollen, zweyerley: nemlich den rechten Glauben und ein heiliges Leben: welche beyde Stücke des wahren Gottes-Dienstes, also mit einander verbunden sind, daß wie der nicht recht gläubet, welcher unheilig lebet; also kan auch der nicht heilig leben, welcher unrecht gläubet. Aber nun bringet der leidige Satan es hin und wieder dahin, daß einige nur allein nach einem heiligen Leben gaffen, und des rechten Glaubens darüber vergessen. Man fängt beynahe an, mit dem Capuciner Valeriano Magno³² (L. 8. de Catholicorum Regul.³³ c. 9) sich zu erklären: „Fidei Christianae nulla quaestio apud nos, nullum dubium, nec est qvi sit sollicitus, qvid credat”. „Von dem Christlichen Glauben höret man bey uns keine Frage; es erhebt sich kein Zweifel, ja es ist keiner, der sich bekümmere, was er glaube”. Solches ist traun höchlich zu beklagen, und wo nicht Rath geschaffet wird, ein gewisser Vorbothe künftiger Finsterniß, die der gerechte Gott uns wegen Verachtung des hellen Lichtes, so er durch den heiligen Dienst Lutheri angestecket hat, zuschicken möchte: welches umb so viel mehr zu befürchten, nachdem mehrentheils die hochgerühmte Heiligkeit in einem äusserlichen Schein bestehet, ungeachtet, wie das Hertze beschaffen seyn mag, davon die Wercke des Fleisches als „Feindschafft, Hader, Neid, Zorn, Zanck, Zwietracht, Rotten, Haß und dergleichen” (Gal. V. 19. seq.³⁴) einiger massen

³² Walerian Magni, Valeriano Magni (1586–1661) – kaznodzieja, prowincjał austriacko-czeskiej prowincji zakonu kapucynów i zaufany dyplomata cesarski zwłaszcza w okresie restauracji katolicyzmu tuż po okrzepnięciu reformacji. W 1616 r. na prośbę króla polskiego Zygmunta III Wazy powierzono mu zadania misyjne wśród protestantów, na co uzyskał zgodę Kongregacji Rozkrzewiania Wiary w 1626 r. Niemalże 20 lat później udał się na misje do Saksonii, Hesji, Brandenburgii i Gdańska. Zob. Zbigniew OGONOWSKI, *Magni (Magnus) Walerian (1586–1661) kapucyn, włoski teolog, filozof i polemista religijny*, [in:] *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, red. Bronisław BACZKO [et al.], Wrocław 1971, s. 247–248; Jerzy M. CYGAN, *Magno Valeriano*, [in:] *Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. Feliks GRYGLEWICZ, Romuald ŁUKASZYK, Zygmunt SUŁOWSKI, Lublin 2006, kol. 806–807; idem, *Walerian Magni, 1586–1661. Dane biograficzne i poglądy na próżnię na tle jego filozofii przyrody*, *Rocznik Białskopodlaski*, t. 2: 1994, s. 257–260; idem, *Walerian Magni (1586–1661) nowożytny filozof, ekumenista, rzecznik egzystencjalnej apologetyki i odnowy moralnej*, [in:] *Z problematyki pedagogiki porównawczej*, red. Wiktor RABCZUK, Warszawa 1998, s. 179–192.

³³ Valeriano MAGNI, *Iudicium de acatholicorum et catholicorum regula credendi*, Viennae Avstriae 1641.

³⁴ Ga 5,19–20: „Jest zaś rzeczą wiadomą, jakie uczynki rodzą się z ciała: nierząd, nieczystość, wyuzdanie, uprawianie bałwochwalstwa, czary, nienawiść, spór, zawiść, wzburzenie, niewłaściwa pogoń za zaszczytami, niezgoda, rozłąmy”.

auch für den Menschen Nachricht geben; zu geschweigen, was der allwissende Gott, der viel tieffer siehet, noch für andern Wust und Unrath daselbst antrifft.

Und die also leben, werden gleichwol Pietisten genannt, nehmen es auch fast ohne Widerrede an; ja es geschicht, daß sie die, so es mit ihnen nicht halten, für Impietisten ausschreyen. Da wolle nun ein rechtgläubiger Christ sich an dem Nahmen keines weges ärgern noch auff die Gedancken verfallen, als ob von den Unserigen durch solche Titulirung der Pietät und Gottesfurcht gespottet, und Jenen, daß sie gar zu Gottesfürchtig wären, auffgerücket und fürgeworffen würde. Denn so wenig die Wörter Deus und Deaster, wovon jenes Gott, dieses einen Abgott bedeutet, einerley sind: so wenig sind auch die Wörter Pius und Pietista einerley: deren jenes einen wahrhaftig Gottesfürchtigen bezeichnet; dieses, so zu sagen, einen Affen in der Gottesfurcht, der, wo er nicht seinem eigenen Gutdüncken folget, sonst, was andere auf Gott wohlgefällige Art thun oder gethan haben, auf Gott mißfällige Art nachmachet³⁵. Man lasse es aber auch einen schönen Nahmen seyn, hiemit würde gleichwol der Sachen nichts geholffen, dieweil aus den Kirchen-Historien zur Genüge bekand ist, wie viel Ketzer und Schwärmer³⁶ ehemahls die herrlichsten Nahmen geführet, und durch die Feder der Rechtgläubigen, welche ihrer gedencken, auch biß diese Stunde führen. In dem andern Jahrhundert funden sich die Gnostici³⁷, welche vermöge der Nennung für Leute, die den rechten Schlüssel zur göttlichen Erkänntniß hätten, angesehen seyn wolten: desgleichen die Encratiten³⁸, das ist die Mäßige, also genannt, weil sie sich vom Fleische, Wein und Ehestande durchaus enthielten. Im dritten Jahrhundert nannten die

³⁵ Dychotomia „Deus – Deaster” („Bóg – bożek”) oraz „Pius – Pietista” („pobożny – pietysta”). Zob. Agnieszka SZCZAUS, *Językowy obraz bogów greckich i rzymskich w Nowych Atenach Benedykta Chmielowskiego*, *Język. Religia. Tożsamość*, t. 11: 2015, s. 174–184 (zwłaszcza s. 175).

³⁶ Termin „Schwärmer, Schwärmerei” w odniesieniu do fanatyzmu, mrzonki, marzycielstwa.

³⁷ Gnoza, gnostycyzm – doktryny i ruchy religijne stanowiące zagrożenie dla czystości nauki chrześcijańskiej. Opierały się na idei poznania tajemnic boskich, zastrzeżonych wybrańcom. Do gnostycyzmu zalicza się przede wszystkim wczesnochrześcijańskie ruchy bazyliidianów, enkratytów czy manichejczyków. Zob. Marcin WYSOCKI, *Eschatologia okresu prześladowań na podstawie pism Tertuliana i Cypriana*, Lublin 2010, s. 61–65; Jerzy PROKOPIUK, *Gnoza i gnostycyzm*, Kraków 2019, passim; Kurt RUDOLPH, *Gnosis: The Nature and History of Gnosticism*, trans. Robert M. WILSON, Edinburg 1998, passim.

³⁸ Enkratyci, z j. greckiego „wstrzemięźliwi” – zwolennicy skrajnej ascezy (m.in. wstrzemięźliwości w spożywaniu mięsa i picia wina) we wczesnym chrześcijaństwie. Zob. *Gnostica, Judaica, Catholica: Collected Essays of Gilles Quispel*, ed. Johannes VAN OORT, Leiden–Boston 2008, s. 7–8, 438–443; *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 3, red. Tadeusz GADACZ, Bogusław MILERSKI, Warszawa 2001, s. 417–418; *Religie, Kościoły, wyznania*, red. Jerzy HERMAN, Tadeusz HERRMANN, Warszawa 2002, s. 82; Marian BANASZAK, *Historia Kościoła katolickiego*, t. 1: *Starożytność*, Warszawa 1986, s. 95 n.

Novatianer³⁹ sich Catharos⁴⁰, das ist die Reinen, und die Manichäer⁴¹ Agonistas, gleich als ob man sagte, die guten Streiter Jesu Christi, zu geschweigen der Angelicorum⁴², die den Engeln gleich seyn wolten. Im vierdten Jahrhundert stunden die Evchiten⁴³ auff, das ist die Bether; im elfften Jejunantes⁴⁴, das ist die Fastende; im zwölfften Apostolici⁴⁵, das ist die Nachfolger der Apostel. Zu unserer Groß-Väter Zeiten mangelte es den Wider-Täufern⁴⁶ nicht an präch-

³⁹ Nowacjanizm – ruch schizmatycki, związany z prezbiterem Nowacjanem (ok. 200–258), wyświęconym wbrew woli Kościoła na biskupa. W Rzymie zorganizował on „anty-Kościół”, stając się pierwszym antypapieżem. Nowacjanie bardzo rygorystycznie podchodzili do problemu czystości wiary i odmawiali przyjmowania grzeszników, tj. chrześcijan, którzy pod wpływem prześladowań odpadli od Kościoła. Zob. Hans F. VON CAMPENHAUSEN, *Urchristliches und Alt-kirchliches. Vorträge und Aufsätze*, Tübingen 1979, s. 12; Hermann-Josef VOGT, *Novatianismus*, [in:] *Lexikon der Kirchengeschichte*, Bd. 2, hrsg. v. Bruno STEIMER, Freiburg i.B. 2001, kol. 1170–1172; Martin WALLRAFF, *Geschichte des Novatianismus seit dem 4. Jh. im Osten*, Zeitschrift für Antikes Christentum, vol. 1: 1997, s. 251–279.

⁴⁰ Katarowie, katarzy – działający w XI–XIII w., uznawali głównie Nowy Testament, choć ich nauka przeniknięta jest myślą dualistyczną (dychotomia dobrego i złego Boga) oraz ascetyczną, charakterystyczną m.in. dla ruchów gnostyckich czy manicheizmu. Praktykowali dobrowolne ubóstwo i odrzucali służbę wojskową. Sprzeciwiali się prokreacji i aktom seksualnym, małżeństwu i sakramentom, a także fizycznej, substancjalnej obecności Chrystusa w Eucharystii (Jezus nie był Bogiem, ale wielkim duchem odkupicielem). Zob. Earle E. CAIRNS, *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia Kościoła Powszechnego*, tł. Ryszard SŁAPIK, Katowice 2003, s. 230; Enrico RIPARELLI, *Herezje chrześcijańskie. Dawne i współczesne*, tł. Agata BRZÓSKA, Warszawa 2008, s. 56–69.

⁴¹ Manicheizm – ruch stworzony przez Maniego/Manicheusza (216–276). Opracowany przez niego system filozoficzny, łączący myśl chrześcijańską ze wschodnimi koncepcjami religijnymi, opierał się na fundamencie dualizmu (dobru przeciwstawione jest zło, światłu ciemność, duszy ciało etc.). Zob. *Gnostica, Judaica, Catholica*, passim; E. E. CAIRNS, op.cit., s. 92–93; Hans-Joachim KLIMKEIT, *Manichäismus*, [in:] *Lexikon der Kirchengeschichte*, Bd. 1, hrsg. v. Bruno STEIMER, Freiburg i.B. 2001, kol. 1020–1025.

⁴² Niejasne, przypuszczalnie gałąź gnostycyzmu.

⁴³ Euchici, messalianie, eufemici, entuzjaści, „ludzie modlitwy” – w IV w. wyznawcy radykalnego mistycyzmu, sprzeciwiający się istniejącemu porządkowi społecznemu i hierarchicznemu Kościoła. Zob. Hervé MASSON, *Słownik herezji w Kościele katolickim*, tł. Bożena SĘK, Katowice 1993, s. 118; Karl RAHNER, Herbert VORGRIMLER, *Mały słownik teologiczny*, tł. Tadeusz MIESZKOWSKI, Paweł PACHCIAREK, Warszawa 1996, s. 276.

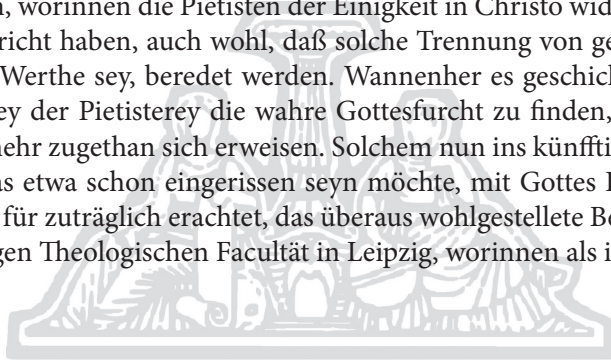
⁴⁴ Niejasne, przypuszczalnie mowa o katarach.

⁴⁵ Bracia apostołscy – zwolennicy powrotu do prostoty czasów apostołskich, odgałęzienie gnostyków. Wyrzekali się m.in. własności i małżeństwa. W XIII i XIV w. określenie pejoratywne, odnoszące się do wędrownych beginek, begardów, braci i sióstr wolnego ducha oraz innych grup głoszących zasady życia apostołskiego, prowadzących działalność bez zezwolenia władz kościelnych. Zob. John J. A'BECKET, *Apostolici*, [in:] *Catholic Encyclopedia*, vol. 1, ed. Charles G. HERBERMANN, New York 1907, s. 647; *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 1, red. Tadeusz GADACZ, Warszawa 2001, s. 297.

⁴⁶ Anabaptyści, nowochrzześcijańscy – działacze ruchu religijnego sięgającego początkami roku 1523, uznającego Ewangelię za wiążącą w sprawach społecznych, politycznych i religijnych. Zwolennicy ruchu tworzyli małe wspólnoty na zasadach dobrowolności, a warunkiem przyjęcia był ponowny chrzest dorosłych. Zob. *Zarys encyklopedyczny religii*, red. Zbigniew DROZ-

tigen Tituln. Da wurden von etlichen die Nahmen der zuvor gedachten Apostolicorum und Catharorum, das ist der Apostolischen und Reinen wieder herfürgesucht: Henricus Nicolai⁴⁷ richtete ein Hauß der Liebe auff: andere hiessen Spirituales, die geistliche, Semperorantes, die allezeit betende, Misericordes, die Barmhertzigigen, Lacrymantes und Ejulantes, die umb der Sünde willen Weinende und Heulende, u. s. w.⁴⁸ Wenn nun die Widerwärtigen, mit denen wir ietzt zu thun haben, von den Rechtgläubigen schon die Gottesfürchtigen genannt würden, so geschehe es doch nicht in dem Verstande, daß sie dieselbige hiefür hielten, sondern bloß nur, daß jene hiefür gehalten seyn wolten: eben wie die erste Kirche in solcher Bedeutung den damahligen Ketzern ihre oberwähnte Titul nicht versagte, ja mit einigen sie zuerst und ursprünglich Spotts-Weise selbst belegete.

Über dieses habe ich bey einigen unsers Ortes angemercket, daß sie von den Punkten, worinnen die Pietisten der Einigkeit in Christo widersprechen⁴⁹, wenig Nachricht haben, auch wohl, daß solche Trennung von geringem oder gar keinem Werthe sey, beredet werden. Wannher es geschicht, daß sie in Hoffnung bey der Pietisterey die wahre Gottesfurcht zu finden, derselben ie mehr und mehr zugethan sich erweisen. Solchem nun ins künfftige vorzubuegen, und was etwa schon eingerissen seyn möchte, mit Gottes Hülffe auszurotten, habe für zuträglich erachtet, das überaus wohlgestellte Bedencken der Hochwürdigen Theologischen Facultät in Leipzig, worinnen als in einer Sum-

DOWICZ, Poznań 1992, s. 15–17; E. E. CAIRNS, op.cit., s. 312–315; Hans-Jürgen GOERTZ, *The Anabaptists*, London–New York 1996; J. Denny WEAVER, *Becoming Anabaptist: The Origin and Significance of Sixteenth-Century Anabaptism*, Scottsdale 1987; Zbigniew PASEK, *Wyznanie wiary. Protestantyzm. Luteranizm, kalwinizm, anabaptyzm, anglikanizm, baptyzm, metodyzm, darbyzm, campbellizm, adwentyzm, pentekostalizm*, Kraków 1999.

⁴⁷ Heinrich Nicolai (1605–1665) – przedstawiciel synkretyzmu w Prusach Królewskich, profesor logiki i metafizyki w Gdańskim Gimnazjum Akademickim, później profesor teologii i filozofii w Elblągu. Zob. Włodzimierz ZIENTARA, *Nicolai Henryk*, [in:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 3, red. Stanisław GIERSEWSKI, Zbigniew NOWAK, Gdańsk 1997, s. 310–311; Bronisław NADOLSKI, *Profesor filozofii gimnazjum gdańskiego Henryk Nicolai w świetle swej autobiografii*, [in:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie. Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum Gdańskiego 1558–1958*, Gdynia 1959, s. 236–241.

⁴⁸ Ruchy należące do sekty nowochrześcianców. Por. Gottfried ARNOLD, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzler-Historie: Vom Anfang des Neuen Testaments biß auf das Jahr Christi 1688*, Frankfurt/M. 1729, s. 745.

⁴⁹ Przypuszczalnie chodziło tu o stopień włączenia pietystów w dotychczasową tradycję Kościoła ewangelickiego, nie zaś o zaprzeczanie doktrynalnej jedności chrześcijan z Chrystusem. Ruch pietystyczny nie koncentrował się na zagadnieniu Trójcy Świętej, lecz raczej na różnicach między prawem a Ewangelią, wiarą a uczynkami, usprawiedliwieniem a uświęceniem oraz na ponownym odrodzeniu się w Chrystusie.

ma kürztlich und deutlich, was die Neulinge⁵⁰ fürbringen, dargestellt wird, durch den öffentlichen Druck gemein zu machen.

Zwar ist die Christliche Gemeine in unserer Stadt von unterschiedenen treuen Lehrern, meinen in Christo geehrtesten Herren Collegen und Amts-Brüdern, so wol als von mir bißher eyfrigt für diesem Schwarm gewarnet worden⁵¹; halte aber dennoch nicht für undienlich, Selbige auch in den Schrifften desfalls zu erbauen, ingedenck des bekandten Verses:

„Segniùs irritant animos dimissa per aures
Quam quae sunt oculis cum visa fidelibus”

„Das Gemüthe wird langsamer bewegt durch das, was in die Ohren fällt, als was man dem Auge anvertrauet”; welches durch Schrifften zu geschehen pfleret.

Dem allwissenden Gott ist es bekandt, wie schwer mirs fället, etwas wider die, so noch einiger massen an der äusserlichen Gesellschaft unserer Kirchen hafften, fürzunehmen, und wie ichs beklage, daß einige fürtreffliche Männer, theils Anfangs (iedoch wie ich in reiner und ungefälschter Liebe muthmasse, aus guter Meynung) Anlaß zu dem Ubel gegeben; theils nunmehr dasselbe, indem sie nicht widersprechen, wissendlich hegen und unterhalten: für die ich Gott, daß sie auf andere Gedancken kommen und den vor Tag zu Tag zunehmenden Schaden Josephs⁵² behertzigten mögen, inbrünstig anruffe. Ach daß sie ihnen die Exempel etlicher Gläubigen und wohlverdienten Lehrer in der ersten Kirchen fürstelleten, die indem sie das Leben der Christenheit bessern wolten, und für sich in den Glaubens-Lehren wenig oder gar nichts änderten, gleichwohl denen Nachfolgern, welche viel weiter giengen, zu gefährlichen Ketzereyen gleichsahm die Thüre eröffneten. Also gieng es dem Tatio⁵³, aus dessen erbaulichen Schrifften annoch das Buch wider die Heyden

⁵⁰ Termin często używany na określenie pietystów w kontekście „innovacyjności”, „nowoczesności” ich myśli teologicznej.

⁵¹ Nie istnieją zachowane oficjalne źródła drukowane potwierdzające ten fakt. Jeśli jednak w grę wchodziłyby przestrogi dawane np. na ambonie kościelnej (w ramach zwyczajnej praktyki homiletycznej), wówczas należy datować nieporozumienia pietystyczne w Gdańsku na okres jeszcze przed 1692/1693 r. albo dokładniej na rok 1692, tj. rok posiedzenia wydziału teologicznego w Lipsku, na którym ustalono wspólne stanowisko wobec nowego ruchu w Niemczech (opinia teologów inicjująca krytyczną ewaluację pietyzmu).

⁵² Por. Am 6,6: „Piją czaszami wino i najlepszym olejkiem się namaszczają, a nic się nie martwią upadkiem domu Józefa”. Nawiązanie do stanu człowieka, porównywanego do sytuacji biblijnego Józefa w studni, do ucisku i biedy oraz doświadczania braku empatii.

⁵³ Tacjan Syryjczyk (II w.) – nawrócony na chrześcijaństwo uczeń Justyna Męczennika, przyłączył się do sekty enkratytów, popadając tym samym w herezję. Por. *Pierwsi apologetycy greccy: Kwadratus, Arystydes z Aten, Aryston z Pelli, Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Milcjades, Apolinary z Hierapolis, Teofil z Antiochii, Hermiasz*, tł. i opr. Leszek MIŚIARCZYK, opr. Józef NAUMOWICZ, Kraków 2004, s. 501.

und die Harmonie der vier Evangelisten (in welcher Arbeit er allen andern die Bahn löblich gemacht) übrig blieben: desgleichen Nepoti⁵⁴ einem Egyptischen Bischoffe, der mit Ausgebung unterschiedener gottseeliger Psalmen, so man auch nach seinem Tode, beständig gebraucht, der Kirchen nützte: wie nicht weniger Lucifero⁵⁵ dem Bischoff von Calaris aus Sardinien, der die Warheit gegen die Arrianer⁵⁶ männlich vertheidigte. Aber durch eine geringe Neuerung, die sie einführeten, nahmen ihre Jünger Anlaß, das Kind, so zu reden, mit dem Bade auszugießen und die gefährliche Ketzereyen der Tatianer⁵⁷, Nepotianer⁵⁸ und Luciferianer⁵⁹ zu stifften; davon vielleicht denen, so nunmehr die Nahmen herleihen müssen, nicht geträumet haben mag.

„Felix quæm faciunt aliena pericula cautum”.

„Glückselig ist, der mit anderer Leute Schaden klug wird”.

⁵⁴ Nepos (III w.) – biskup Arsinoe, w sposób realistyczny interpretował Apokalipsę, w tym obietnicę nadejścia Tysiącletniego Panowania Chrystusa; opowiadając się za chiliazmem, doprowadził do rozłamu w Kościele aleksandryjskim. Por. Gerhard MAIER, *Die Offenbarung des Johannes. Kapitel 1–11*, Witten 2009, s. 62, 478; Wolfgang A. BIENERT, *Nepos*, [in:] *Religion in Geschichte und Gegenwart*, http://dx.doi.org/10.1163/2405-8262_rgg4_SIM_124056 [dostęp z 15 XII 2020 r.].

⁵⁵ Lucyfer z Cagliari, Lucyferiusz z Karalis, Lucifer Caralitanus (koniec III w. – 370 r.) – biskup Cagliari (Sardynia) od ok. 353 r., legat papieża Liberiusza na synodzie w Mediolanie (355 r.), zwolennik prezbitera Paulina, którego samowolnie wyświęcił na biskupa Antiochii, co spowodowało tzw. antiocheńską schizmę. Pisarz i teolog polemiczny, nieustępliwy wobec arian oraz semiarian, zwolennik nauki Soboru Nicejskiego I. Zob. Karl BAUS, *Lucifer*, [in:] *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 6, hrsg. v. Joseph HÖFER, Karl RAHNER, Freiburg 1986, kol. 1173–1174; Stanisław LONGOSZ, *Lucyfer z Cagliari*, [in:] *Encyklopedia katolicka*, t. 11, red. Feliks GRYGLEWICZ, Romuald ŁUKASZYK, Zygmunt SUŁOWSKI, Lublin 2006, kol. 109–111.

⁵⁶ Arianie, bracia polscy, socynianie – wspólnota religijna, która w latach 1562–1565 wyodrębniła się z Kościoła ewangelicko-reformowanego jako tzw. zbór mniejszy, tworząc najbardziej radykalny odłam reformacji w Polsce. Zob. *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 2, red. Tadeusz GADACZ, Warszawa 2001, s. 255–256; *Zarys encyklopedyczny religii*, s. 22–24; Jan SZTURC, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX w.*, Bielsko-Biała 1998, s. 328–329; *Leksykon religii od A do Ż*, red. Bożena ZASIECZNA, Warszawa 1994, s. 25; Lech MOKRZECKI, *Socynianizm w dysputach gdańskich profesorów, w świetle wybranych publikacji z XVII–XVIII wieku*, Rocznik Gdański, t. 40: 1980, z. 1, s. 147–160; Zbigniew OGOŃSKI, *Socynianizm. Dzieje, poglądy, oddziaływanie*, Warszawa 2015; idem, *Socynianizm a oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce XVII wieku*, Warszawa 1966; idem, *Socynianizm polski*, Warszawa 1960.

⁵⁷ Tacjanie, enkratyci – zwolennicy Tacjana (zob. przyp. 53). Zob. Johann L. VON MOSHEIM, *Vollständige Kirchengeschichte des Neuen Testaments*, Bd. 1, Leipzig 1769, s. 427.

⁵⁸ Chiliaści – zwolennicy Neposa (zob. przyp. 54). Zob. Wilhelm D. FUHRMANN, *Handwörterbuch der christlichen Religions- und Kirchengeschichte*, Bd. 3, Halle 1829, s. 208–209; Johann M. MEHLIG, *Historisches Kirchen- und Ketzer-Lexicon*, Bd. 2, Chemnitz 1758, s. 207.

⁵⁹ Lucyferianie – zwolennicy biskupa Lucyfera z Cagliari (zob. przyp. 55). Zob. Colin M. WHITING, *Documents from the Luciferians: In Defense of the Nicene Creed*, Atlanta 2019, s. 10–14.

Der Herr Jesus regiere die von Ihm theuer erkauffte Gemeine in Dantzig, daß sie nicht iedem Geiste gläuben, sondern die Geister prüfen mögen, ob sie aus Gott sind: (I. Joh. IV, 1.⁶⁰). Worzu denn, wegen der Pietisterey beygehendes Bedencken einem ieden an statt eines Probier-Steins dienen kan, zu erkennen, was er bißher gehöret und gelesen und hinführo hören und lesen wird, ob es Gemeinschaft mit der neuen Schwärmerey habe oder nicht.

Auch uns, die wir im Lehr-Ampt bey dieser Stadt dienen, leite und führe der treue Gott mit seinem Heiligen Geist auf unseren Berufs-Wegen, daß wir „Christum nicht predigen mögen um des Haders willen, sondern aus guter Meynung“ (Philipp. I. vers. 15⁶¹) und also nichts thun oder fürnehmen aus Neugierigkeit, Eigen-Liebe, Ehrsucht, Mißgunst und was dergleichen sündliche Gemüths-Bewegungen mehr sind. Er heilige uns in seiner Warheit: „Sein Wort ist die Warheit“ (Joh. XVII. 17⁶²) Amen. Das thue, O liebster Vater im Himmel, durch den H. Geist, um Jesu Christi willen, Amen.

Geschrieben den 26. Martii
1693.

D. Samuel Schelwig.

BIBLIOGRAFIA

- “Corpus Corporum. Repositorium operum Latinorum apud universitatem Turicensem.” Accessed May 20, 2020. <http://www.mlat.uzh.ch/MLS/>
- A’Becket, John J. “Apostolici.” In *Catholic Encyclopedia*, vol. 1, edited by Charles G. Herbermann, 647. New York: Robert Appleton Company, 1907.
- Albrecht-Birkner, Veronika, Wolfgang Breul, Joachim Jacob, Markus Matthias, Alexander Schunka and Christian Soboth, eds. *Pietismus. Eine Anthologie von Quellen des 17. und 18. Jahrhunderts*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2017.
- Banaszak, Marian. *Historia Kościoła katolickiego*, vol. 1: *Starożytność*. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1986.
- Baszanowski, Jan. “Statystyka wyznań a zagadnienia etniczne Gdańska w XVII–XVIII wieku.” *Zapiski Historyczne* 54/1 (1989): 57–81.
- Baus, Karl. “Lucifer.” In *Lexikon für Theologie und Kirche*, vol. 6, edited by Joseph Höfer and Karl Rahner, 1173–1174. Freiburg: Herder, 1986.
- Benzing, Josef. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1982.
- Bienert, Wolfgang A. “Nepos.” In *Religion in Geschichte und Gegenwart*. Accessed December 15, 2020. http://dx.doi.org/10.1163/2405-8262_rgg4_SIM_124056

⁶⁰ 1J 4,1: „Umiłowani, nie dowierzajcie każdemu duchowi, ale badajcie duchy, czy są z Boga, gdyż wielu fałszywych proroków pojawiło się na świecie”.

⁶¹ Flp 1,15: „Niektórzy wprowadzie z zawiści i przekory, drudzy zaś z dobrej woli głoszą Chrystusa”.

⁶² J 17,17: „Uświęć ich w prawdzie. Słowo Twoje jest prawdą”.

- Brecht, Martin, Hartmut Lehmann and Ulrich Gäbler, eds. *Geschichte des Pietismus*, vol. 1–4. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993–2004.
- Cairns, Earle E. *Z chrześcijaństwem przez wieki. Historia Kościoła Powszechnego*. Translated by Ryszard Ślapiak. Katowice: Wydawnictwo Credo, 2003.
- Campanhausen von, Hans F. *Urchristliches und Altkirchliches. Vorträge und Aufsätze*. Tübingen: Mohr, 1979.
- Cieślak, Edmund. “Obraz społeczeństwa gdańskiego i jego życia codziennego.” In *Historia Gdańska*, vol. 3/1: 1655–1793, edited by Edmund Cieślak, 246–278. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1993.
- Cygan, Jerzy M. “Magno Valeriano.” In *Encyklopedia katolicka*, vol. 11, edited by Feliks Gryglewicz, Romuald Łukaszyc and Zygmunt Sułowski, 806–807. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2006.
- Cygan, Jerzy M. “Walerian Magni, 1586–1661. Dane biograficzne i poglądy na próżnię na tle jego filozofii przyrody.” *Rocznik Białkopodlaski* 2 (1994): 257–260.
- Cygan, Jerzy M. “Walerian Magni (1586–1661) nowożytny filozof, ekumenista, rzecznik egzystencjalnej apologetyki i odnowy moralnej.” In *Z problematyki pedagogiki porównawczej*, edited by Wiktor Rabczuk, 179–192. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych, 1998.
- Drese, Claudia. “‘...Was für ein Blutbad wäre nicht zu sorgen?’ Zu den Streitigkeiten in Danzig 1674/1675 oder: Ägidius Strauch, ein in Wittenberg geprägter Lutheraner.” *Zapiski Historyczne* 75/4 (2010): 33–49.
- Drozdowicz, Zbigniew, ed. *Zarys encyklopedyczny religii*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992.
- Düker, Eckhard. *Freudenchristentum. Der Erbauungsschriftsteller Stephan Praetorius*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.
- Fuhrmann, Wilhelm D. *Handwörterbuch der christlichen Religions- und Kirchengeschichte*, vol. 3. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses, 1829.
- Gadacz, Tadeusz and Bogusław Milerski, eds. *Religia. Encyklopedia PWN*, vol. 1–3. Warszawa: PWN, 2001.
- Goertz, Hans-Jürgen. *The Anabaptists*. London, New York: Routledge, 1996.
- Górska, Liliana. “Samuel Schelwig als Gegner pietistischer Tendenzen im Danzig des 17. und 18. Jahrhunderts.” *Westpreußen-Jahrbuch* 64 (2014): 57–66.
- Górska, Liliana. *Theatrum atrocissimum factorum. Religiöse Pestbewältigung in Danzig 1709*. Tönning: Der Andere Verlag, 2010.
- Harrington, Joel F. “Hausvater and Landesvater: Paternalism and Marriage Reform in Sixteenth-Century Germany.” *Central European History* 25/1 (1992): 52–75.
- Herman, Jerzy and Tadeusz Herrmann, eds. *Religia, Kościoły, wyznania*. Warszawa: PWN, 2002.
- Herrmann, Ulrich. “Familie, Kindheit, Jugend.” In *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, vol. 2: 18. Jahrhundert. Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands, edited by Notker Hammerstein and Ulrich Herrmann, 69–96. München: Beck, 2005.
- Klimkeit, Hans-Joachim. “Manichäismus.” In *Lexikon der Kirchengeschichte*, vol. 1, edited by Bruno Steimer, 1020–1025. Freiburg im Breisgau: Herder Verlag, 2001.

- Kłaczkow, Jarosław, Grzegorz Jasiński and Piotr Birecki, eds. *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, vol. 1–2. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017.
- Kościelak, Sławomir. “Dzieje wyznaniowe Gdańska od XVI do początku XIX wieku.” In *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, vol. 1: *Eseje*, edited by Edmund Kizik and Sławomir Kościelak, 64–91. Gdańsk: Muzeum Narodowe, 2017.
- Kościelak, Sławomir. “Od tez Marcina Lutra do kazań Jacoba Heggego. Kościół w Gdańsku w przededniu pierwszych wystąpień reformacyjnych.” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 63 (2019): 63–90.
- Kościelak, Sławomir. “Luteranie, katolicy, kalwiński w Gdańsku. Bilans konfrontacji i koegzystencji w trzech pierwszych wiekach od wystąpienia Marcina Lutra.” *Gdański Rocznik Ewangelicki* 11 (2017): 9–25.
- Lewandowska, Liliana. “Danzig inmitten konfessioneller Lehrstreitigkeiten im 17. Jahrhundert.” In *Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*, edited by Heinrich Assel, Johann A. Steiger and Axel E. Walter, 511–521. Berlin, Boston: De Gruyter, 2018.
- Lewandowska, Liliana. “Dr. Samuel Schelwigs ‘Itinerarium Antipietisticum’ von 1695.” In *Reisen, Wahrnehmen, Kommunizieren im deutsch-polnischen Kontext in der Frühen Neuzeit. Festschrift zum 65. Geburtstag von Prof. Dr. Włodzimierz Zientara*, edited by Joanna Kodzik and Anna Mikołajewska, 99–118. Bremen: Edition Lumière, 2019.
- Lewandowska, Liliana. “Kampf gegen den pietistischen ‘Schwarm-Teuffel’. Zu Samuel Schelwigs Streitschriften aus dem Danzig des 17. und 18. Jahrhunderts.” *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 22 (2015): 175–187.
- Lewandowska, Liliana. “Odezwa berlińskiego teologa Philippa Jakoba Spenera do pastora Bartholomäusa Krasselta z roku 1733 dotycząca roli Pisma Świętego.” In *Schriftlichkeit. Beschreibung und Interpretation von Quellen. Festschrift zum 70. Geburtstag von Professor Janusz Tandeci*, edited by Renata Skowrońska, Krzysztof Kopiński and Helmut Flachenecker, 205–219. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2020.
- Lewandowska, Liliana. *Praktyczne chrześcijaństwo. Studium gdańskich sporów pietystycznych 1692–1703*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2020.
- Lewandowska, Liliana. *Samuel Schelwig (1643–1715). Dem (un)bekanntem Danziger zum dreihundertsten Todestag*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2015.
- Lewandowska, Liliana. “Zwischen der lutherischen Orthodoxie und dem Pietismus in Danzig im Ausgang des 17. Jahrhunderts.” *Documenta Pragensia* 33 (2014): 483–505.
- Longosz, Stanisław. “Lucyfer z Cagliari.” In *Encyklopedia katolicka*, vol. 11, edited by Feliks Gryglewicz, Romuald Łukaszyk and Zygmunt Sułowski, 109–111. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2006.
- Maier, Gerhard. *Die Offenbarung des Johannes. Kapitel 1–11*. Witten: Brockhaus Giessen Brunnen Verlag, 2009.

- Małek, Janusz. "Zarys dziejów Kościoła Luterńskiego w Prusach Książęcych (1525–1657), Prusach Brandenburskich (1657–1701) i (Prusach Wschodnich) Królestwa Polskiego (1701–1817)." In *Kościół luterński na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, vol. 1: *W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, edited by Jarosław Kłaczko, 151–186. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012.
- Masson, Hervé. *Słownik herezji w Kościele katolickim*. Translated by Bożena Sęk. Katowice: Wydawnictwo „Książnica”, 1993.
- Misiarczyk, Leszek and Józef Naumowicz, eds. *Pierwsi apologety greccy: Kwadratus, Arystydes z Aten, Aryston z Pelli, Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Milcjades, Apolinary z Hierapolis, Teofil z Antiochii, Hermiasz*. Kraków: Wydawnictwo „M”, 2004.
- Mokrzecki, Lech. "Schelwig (Schelguig), Samuel." In *Polski słownik biograficzny*, vol. 35, 453–455. Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994.
- Mokrzecki, Lech. "Socynianizm w dysputach gdańskich profesorów, w świetle wybranych publikacji z XVII–XVIII wieku." *Rocznik Gdański* 40/1 (1980): 147–160.
- Nadolski, Bronisław. "Profesor filozofii gimnazjum gdańskiego Henryk Nicolai w świetle swej autobiografii." In *Gdańskie Gimnazjum Akademickie. Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia Gimnazjum Gdańskiego 1558–1958*, 236–241. Gdynia: Wydawnictwo Morskie, 1959.
- Neumeyer, Heinz. *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreußen in evangelischer Sicht*, vol. 1–2. Leer: Gerhard Rautenberg, 1971.
- Ogonowski, Zbigniew. "Magni (Magnus) Walerian (1586–1661) kapucyn, włoski teolog, filozof i polemista religijny." In *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*, edited by Bronisław Baczek [et al.], 247–248. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971.
- Ogonowski, Zbigniew. *Socynianizm a oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce XVII wieku*. Warszawa: PWN, 1966.
- Ogonowski, Zbigniew. *Socynianizm polski*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1960.
- Ogonowski, Zbigniew. *Socynianizm. Dzieje, poglądy, oddziaływanie*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2015.
- Oort van, Johannes, ed. *Gnostica, Judaica, Catholica: Collected Essays of Gilles Quispel*. Leiden, Boston: Brill, 2008.
- Pasek, Zbigniew. *Wyznania wiary. Protestantyzm. Luteranizm, kalwinizm, anabaptyzm, anglikanizm, baptyzm, metodyzm, darbyzm, campbellizm, adwentyzm, pentekostalizm*. Kraków: Media-Press, 1999.
- Prokopiuk, Jerzy. *Gnoza i gnostycyzm*. Kraków: Vis-a-vis/Etiuda, 2019.
- Rahner, Karl and Herbert Vorgrimler. *Mały słownik teologiczny*. Translated by Tadeusz Mieszkowski and Paweł Pachciarek. Warszawa: PAX, 1996.
- Reske, Christoph. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2007.
- Riparelli, Enrico. *Herezje chrześcijańskie. Dawne i współczesne*. Translated by Agata Brzóska. Warszawa: Bellona, 2008.
- Rudolph, Kurt. *Gnosis: The Nature and History of Gnosticism*. Translated by Robert M. Wilson. Edinburgh: T & T Clark, 1998.

- Schnaase, Eduard. *Geschichte der evangelischen Kirche Danzigs actenmässig dargestellt*. Danzig: Theodor Bertling, 1863.
- Schultze, Johannes. "Richtlinien für die äußere Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutschen Geschichte." *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 98 (1962): 1–11.
- Spener, Filip J. *Die Anfänge des Pietismus in seinen Briefen*. Edited by Markus Matthias. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2016.
- Spener, Filip J. *Pia desideria*. Translated by Małgorzata Patajs, edited by Janusz T. Maciuszko. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana, 2014.
- Sträter, Udo. "Przez Gdańsk do Wittenbergi. Abraham Calov (1612–1686) jako teolog luteranckiej ortodoksji." *Zapiski Historyczne* 73/1 (2008): 37–58.
- Szczaus, Agnieszka. "Językowy obraz bogów greckich i rzymskich w Nowych Atenach Benedykta Chmielowskiego." *Język. Religia. Tożsamość* 11 (2015): 174–184.
- Szturc, Jan. *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX w.* Bielsko-Biała: Wydawnictwo Augustana, 1998.
- Vogt, Hermann-Josef. "Novatianismus." In *Lexikon der Kirchengeschichte*, vol. 2, edited by Bruno Steimer, 1170–1172. Freiburg im Breisgau: Herder Verlag, 2001.
- Wallmann, Johannes. *Der Pietismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1990.
- Wallraff, Martin. "Geschichte des Novatianismus seit dem 4. Jh. im Osten." *Zeitschrift für Antikes Christentum* 1 (1997): 251–279.
- Weaver, J. Denny. *Becoming Anabaptist: The Origin and Significance of Sixteenth-Century Anabaptism*. Scottsdale: Herald Press, 1987.
- Whiting, Colin M. *Documents from the Luciferians: In Defense of the Nicene Creed*. Atlanta: SBL Press, 2019.
- Witczak, Agnieszka. "Enoch Hützing – Gdańsk preacher." *Universitas Gedanensis* 25/45 (2013): 135–154.
- Wysocki, Marcin. *Eschatologia okresu prześladowań na podstawie pism Tertuliana i Cypriana*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010.
- Zasieczna, Bożena, ed. *Leksykon religii od A do Ż*. Warszawa: Muza, 1994.
- Zientara, Włodzimierz. "Nicolai Henryk." In *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, vol. 3, edited by Stanisław Gierszewski and Zbigniew Nowak, 310–311. Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie, 1997.